

Trädgårdsförhållanden i Upsala under  
förra hälften af 1800-talet

Föredrag

– utgivet som manuskript –

af

Magnus Bernhard Swederus

Med personalia om författaren

Kungl. Skogs- och Lantbruksakademien  
Enheten för de areella näringarnas historia, ANH

**Magnus Bernhard Swederus** föddes 1840 i Fellingsbro i Västmanland. Han kom som 20-åring till Uppsala för att studera vid universitetet och disputerade också här på avhandlingen om *Botaniska trädgården i Uppsala 1655–1807* (Falun 1877). År 1884 tillträdde han en tjänst som adjunkt i naturlära, historia och svenska vid Uppsala högre läroverk, en tjänst som han upprätthöll i hela 24 år, till 1904. Han avled några år senare 1911, 71 år gammal i Uppsala, den stad han blev trogen i hela sitt liv och parallellt med sin lärargärning ägnade ett omfattande och seriöst historiskt forskarstudium.

Swederus är okänd för den stora allmänheten. Hans namn, forskargärning och publikationer saknas t.ex. i våra uppslagsverk och encyklopedier (med något undantag). Nationalencyklopedin (NE) nämner honom inte ens vid namn. För den trädgårdshistoriske forskaren går det dock inte att komma förbi Swederus. Han har genom sitt idoga och kvalificerade arkivarbete lagt en grund på vilken många senare forskare arbetat vidare. Det gäller hans mycket omfattande excerperingar av landets äldre trädgårdsförhållanden i en mycket vid kontext. Dessa förvaras på Uppsala Universitetsbibliotek (UUB). På excerpterna baserade t.ex. Sten Karling stora delar av sin epokgörande avhandling *Trädgårdskonstens historia i Sverige intill Le Nôtrestilens genombrott*, Stockholm 1931.

Själv lät Swederus ge ut ett 20-tal längre och kanske lika många kortare artiklar, flera unika för sin tid och till stora delar baserade på det primära källmaterialet i arkiven. Staden Uppsala, och historiska förhållanden i Uppsala, intresserade honom mycket. Han behandlade i ett historiskt sammanhang så vitt skilda ämnen som Sveriges bergshantering från 1600-talets början, boklådorna i Uppsala från samma tid, den botaniska trädgårdens historia i staden, olika studentnationers historia, Olof Rudbeck d.ä. och d.y., Linné, Sveriges allmänna trädgårdshistoria från äldsta tider, romarnas trädgårdskultur, våra kulturväxter m.m.

Om än Swederus möjligen är någorlunda känd av de etablerade forskarna inom de historiediscipliner där han verkat, och i Uppsala, och ev. till namnet bekant för något flera inom ämnet trädgårdshistoria så stannar nog kunskapen där; möjligen har också något av hans verk studerats. För det är just att nå hans artiklar som utgör stöttestenen. Verken är många, de är spridda i svåråtkomliga tidskrifter, ofta i flera på varandra följande nummer och de är av mycket olika längd. Framför allt skulle Swederus pionjärbete, företrädesvis inom svensk trädgårdshistoria genom ett urval av de viktigare artiklarna och opublicerade föredragen, göras tillgängligt för flera och kunna bedömas efter förtjänst. Äras den som äras bör. Flera skriver idag, med ambitionen att komma med nyheter, om det som Swederus själv utrett och kommit fram till för hundra år sedan.

Publiceringen av Swederus artiklar torde öka intresset hos allmänheten och samtidigt stimulerar de till vidare forskning, ibland för att bekräfta eller vederlägga hans rön. Man må inte förglömma att Swederus excerperingsarbete både direkt och implicit har lagt grunden till framställningen av hela den svenska trädgårdens historia; en *kompndietradition* är sålunda för handen, vilken det självfallet är angeläget att diskutera och kanske konfrontera. Swederus olika artiklar på hortikulturens och naturforsknings många områden är således dubbelt aktuella, dels som tidiga bearbetningar av ett primärt källmaterial vilket fortfarande står sig och må spridas, dels som tendensiösa barn av sin tid med en mission som gärna bör skärskådas.

Det bör också framhållas att Swederus var en utmärkt språkbehandlare och hans texter kan även idag läsas med största nöje. Han skildrar både långa förlopp och speciella frågor med skicklig penna. Det gör att hans artiklar förhoppningsvis skulle kunna nå utanför forskarnas krets. Läsning av artiklarna skulle kunna öka förståelsen för äldre tiders trädgårdsarbete, leda till att fler äldre sorter och metoder användes idag och att kanske rester av äldre växtmaterial i gamla trädgårdar bevaras och utvecklas.

#### **Följande verk publiceras på Kungl. Skogs- och Lantbruksakademiens enhet för de areella näringarnas historias hemsida, ANH:**

1877 *Botaniska trädgården i Uppsala 1655–1807. Ett bidrag till den svenska naturforskningens historia*, Uppsala 1877, [xi s.] 141 s.

1880-82 *Svensk hortikultur i forna dagar*, I & II, Svenska Trädgårdsföreningens tidskrift (STT) 1880–82, 51 s.

1885 *Hortikultur hos de gamle Romarne*, Svenska Trädgårdsföreningens tidskrift (STT) 1885, 25 s.

1886 *En trädgårdsbok för svenska adelsmän på 1600-talet* [Oeconomia av Shering Rosenhane] Svenska Trädgårdsföreningens tidskrift (STT) 1886, 16 s.

1887 *Blad ur tobakens historia*, Svenska Trädgårdsföreningens tidskrift (STT) 1887, 52 s.

1907 *Linné och växtodlingen*, Uppsala universitets årskrift 1907, 102 s.

1909 *Konung Karl IX:s förtjenster om Sveriges hortikultur*, Sveriges Pomologiska förenings årsskrift 10 (SPF) 1909, 14 s.

1911 *Trädgårdsförhållanden i Uppsala under förra hälften av 1800-talet, föredrag*, (opublicerat, ca 90 manussidor. Utskrift 16 sidor).

Text: docent och akademiledamot Kjell Lundquist (1955–2011). Redigering: chefsbibliotekarie Lars Ljunggren i juni 2013.

## Trädgårdsförhållanden i Upsala under förra hälften af 1800-talet.

Af M. B. Swederus

Med 1800-talet tages den moderna trädgårdsskötseln, så väl i hela Sverige som särskildt i Upsala och dess närmaste grannskap, sin begynnelse, efter att i långliga tider hafva till stor del gått i främmande ledband. Förut hade man nästan i allt tagit utlandet, och i synnerhet Tyskland, som mönster: tyska yrkesmän inkallades för att sköta landets större trädgårdar; franska och tyska voro de åsigter och regler, som därvid gjorde sig gällande, och från Tyskland och Nederländerna hemtades frön, fruktträd och blomsterlökar. Med det nya århundradet däremot börja rent svenska åsigter att göra sig gällande inom hortikulturen; man började finna, att svenskarne äfven på detta område, med uppjudande af egen kraft och insigt, bra kunde reda sig, utlandet förutan – fastän det nog dröjde, innan det blef något riktigt bevändt med de goda föresatserna. Under tidernas lopp hade man omsider äfven vunnit den lyckliga erfarenheten, att svenska alster passade bäst i svensk jord; att frön af köksekonomi- och blomsterväxter kunde frambringas inom landet, i stället för de dyra och ofta odugliga sådana, hvilka köptes utifrån; att svenska fruktträd, riktigt skötta, lemnade både rika och utmärkta skördar, samt att svenska yrkesmäns kunskaper och arbetsduglighet inom trädgårdsskötseln med framgång kunde upptaga täflingen med de utländska – och behålla segren. Det kom nu blott an på, att yrkesmännen skulle lära sig känna sina egna krafter i att utveckla nödig företagsamhet, och att sedan oförtöfvadt gripa sig an med det stora, ännu föga brutna, men dock så lockande arbetsfältet.

Andra orsaker gjorde ock sitt till att framkalla en bättre och på mera praktiska och rationella grunder hvilande trädgårdsskötsel än hvad förut varit förhållandet. Dit hörde förnämligast, att en ökad befolkning med något finare lefnadsvanor kräfde större tillgång på näringsmedel ur växtriket; fackmännen behöfde göra försök med nya växter, som från främmande verldsdelar banat sig väg till vårt land; och man måste slå sig på att kultivera trädgårdarnas alster i stort för att de skulle kunna tillfredsställa allmänhetens fordringar och på samma gång äfven löna odlarens möda.

Sedan gällde det – och detta borde hafva sagts förut – att hos samtiden väcka känsla för naturens skönhet; att bättre tillgodose renlighetens fordringar och att stadboerna i Upsala i samband härmed genom hortikulturens tillhjälp måste skaffa sina bostäder en prydlig omgifning af sådana Floras alster som för en ringa penning och med liten möda kunde stå nästan hvem som helst till buds.

Under århundraden hade nämligen vår universitetsstad varit en riktig snuskhåla – vi döma nu endast efter offentliga handlingar – och då det nya seklet bröt in, behöfdes det i hög grad att sopa bort föråldrade förhållanden och ingrodda smutsvanor, för att i stället åstadkomma renlighet och en ordnad hygien; låta frisk luft strömma fram genom de hopgyttrade, stinkande gränderna samt gifva invånarna tillfälle att erfara växtverldens förädlade inflytande, då dess fågning framträdde vid konstens hand. Det behöfdes också att utom den egentliga stadens område skapa anläggningar af vidsträckta och skuggrika parker, där både rik och fattig kunde få lustvandra, hvila ut efter dagens ansträngningar och glädja sitt sinne med sommarkoft och sommargrönka.

Detta var en stor och mödosam uppgift för både myndigheter och hortikultörer i Upsala, men så hafva också dessa båda parter ej tvekat att på detta ädla värf nedlägga både arbete och kostnad. Jämför man skillnaden mellan den dag, som nu är, och förhållandena vid förra seklets begynnelse, måste man egna den största beundran och erkänsla

åt de yrkesmän, som förmått öfvervinna forna tiders tröghet, motbjudande lefnadsvanor samt obenägenhet att tillegna sig trädgårdskonstens intagande förmåner – men som med insigt och outtröttlig flit förmått så behandla den styfva uplandsleran, att de ur densamma kunnat framtrolla sammetslena gräsmattor, färgrika och doftande rosqvarter samt ädla träd, som tyngas af höstens gyllene frukter. Efterverldens innerligaste tack tillhör därför de män, som åstadkommit allt detta, och förvandlat vår första universitetsstad till ett af de prydligaste samhällen i hela vårt rike.

För att visa, huru väl allt detta var af behovet påkalladt, och för att gifva en liten skildring, huru det blef en verklighet under förra hälften af det flydda seklet, våga vi nu framlägga några konstlöst tecknade bilder ur vår stads hortikulturhistoria under det nämnda tidsskedet.

I äldre tider bildade trädgårdsmästare i Upsala, på samma sätt som andra yrkesmän, en förening med särskildt skrå eller egna lagar, och enligt gammal vacker sed, hade de slutit sig tillsammans till ett brödraskap för inbördes bistånd och yrkets vidmakthållande. En af dem alla gemensamt vald ålderman ledde deras angelägenheter; mästarne med deras gesäller voro ledamöter af föreningen och allesammans utgjorde ett gille eller embete. Föreningen höll ordinarie sammankomster, då deras förhållanden som yrkesidkare behandlades; protokollfördes däröfver och dessa jämte andra dokument såsom privilegiebref och stadsmyndigheternas förordningar förvarades tillika med kassan i en särskild, prydligt utstyrd embetslåda.

Hvad man känner om trädgårdsmästarembetet i Upsala under 1800-talet, är åtminstone att det fanns till vid seklets början, och hade då till ålderman den aktade Johan Wadin, som beklädde denna hederspost ända till sin bortgång 1827. Efter honom nämnes inga vidare embetsmän, hvilket troligen antyder, att skråinrättningen befann sig i aftagande, för att år 1846 alldeles upphävas.

Bland de personer hvilka i början af 1800-talet i Upsala utöfvade trädgårdsycket såsom ett skråmessigt näringsfång, hafva följande återfunnits, och efter den nämnde Wadin upptagas:

Sjöblom vid Kungsängsgatan åren 1796–1810.

Blom sålde blomsterplantor redan 1796 och hade

trädskola vid Syslomansgatan 1802 – 1804.

Hagström vid Kungsängsgatan år 1805.

Floberg och Hultman 1809–1810.

Rydberg och Haglund vid öfra Slottsgatan 1810–1812.

Lars Wretblad arrenderade 1814 den littorinska trädgården.

Öberg vid ”Lugnet” 1814–1815.

Söderberg på Islandet 1819.

Ännu flera skulle nog kunna framletas ur mångårig förgätenhet, om blott tiden medgifvit det mödosamma arbetet att genomforska de samtida kyrkoböcker, som ännu finnas i behåll.

Alla samtida trädgårdsmästare i universitetsstaden förfogade naturligtvis öfver trädgårdar af större eller mindre omfång, men få bland dem, om ens någon, hörde i detta afseende till de själfägandes klass, utan voro de för det mesta arrendatorer. I 1800-talets begynnelse odlades mest köksväxter, därefter kom ordningen till frukt- och parkträd jämte bärbuskar, och först mot början af århundradets femte decennium intog kulturen af prydnadsväxter ett mera framstående rum.

I egenskap af yrkesmän hade samtidens trädgårdsmästare svåra medtäflare i stadens borgare, hvilka i tur och ordning fingo arrendera mindre områden af stadens jord eller de så kallade "Kålsängarne". Dessa voro belägna i stadens utkanter, särdeles utanför Svartbäcks- och Kungsängstullarne hvarest Kålsängsgården ännu erinrar om deras forna plats, och därstädes odlade borgerskapet de matväxter, som deras den tiden anspråkslösa hushåll behöfde.

Under 1600- och en del af 1700-talen fingo äfven professorerna och deras enkor arrendera sådana kålsängar, men om de äfven vid sina utefter ån och i den nuvarande Flusterpromenaden belägna "Humlegårdar" odlade köksväxter, är ej fullt klart af de handlingar, som stått till vårt förfogande.

På grund dels däraf, att troligen största delen af stadens borgerskap idkade köksväxtkultur, samt att köpmännen handlade med frön, rotsaker samt unga fruktträd, var nog trädgårdsmästarnes afsättning af deras alster vid 1800-talets början rätt anspråkslös, och deras yrke kunde följaktligen ej då räknas bland de mera lönande. Fastmera lemna samtida uppgifter ett nedslående vittnesbörd för motsatsen, och för att blott anföra ett enda exempel härpå, så upptager 1826 års fattigvårdsförteckning – äfven dem som åtnjoto understöd – bland andra trädgårdsmästarna Hultman och Jungström, trädgårdsmästarenskan Blom samt flera andra enkor efter kålsängsvaktare och humlegårdsdrängar.

En anspråkslösare hortikultur – och denna sannolikt ett verk af några naturälskande fruntimmer – egde också rum på de små gårdsplatserna i själfva staden. På en liten rundel eller kanske ett riktigt "rosquarter" hade husmodren och hennes döttrar kanske uppdragit en rosenbuske och några stånd riddarsporrar, stormhattar och brandgula liljor, med en omgifning af tusenskönor, ringrosor, åbrodd och salvia, som de välluktande örterna då benämndes, till ögonfägnad i hemmet eller till en "kryddqvar" i kyrkan om söndagarne, troligtvis också väl behöflig med anledning af den stank, som då rådde från gödselhögarna på stadens gator och andra därstädes befintliga "inrättningar".

Af forna tiders odlade medicinalväxter qvarstod måhända en hög och frodig libsticka inom en särskild inhägnad utanför något af bostadens små, blyinfattade fönster.

De största trädgårdarne, som funnos i Upsala vid begynnelsen af förra århundradet, tillhörde antingen staten, och voro då belägna vid några akademiska institutioner, samt vid länsresidentet, eller också voro de i enskilda personers ägo, men ofta upplåttna på arrende åt framstående yrkesmän.

Den förnämste bland de förra var naturligtvis den nya Botaniska trädgården nedanför slottet, hvilken vid det nu till behandling föreliggande tidsskiftets början befann sig i sin ungdomsålder och skildringen af dess öden från den 20 maj 1807 då den invigdes på 100:de årsdagen af Carl von Linnés födelse, uppskjuts till bättre tillfälle. Den gamla botaniska trädgården i Svartbäcken, ett verk af Olof Rudbecks energi och hängifvenhet för naturvetenskapen, och sedermera genom Linnés snille lyft till jämnhöjd med de förnämsta i Europa, hade dock under tidernas längd visat sig vara mindre passande för sitt ändamål. Dess läge var ej det bästa: den var utsatt för nordliga vindar och frostnätter; dess ringa höjd öfver Fyrisåns yta förorsakade täta öfversvämningar; växthusen ägde ej tillräckligt solljus, och trädgården blef år efter år alltmera otillräcklig att rymma de växter, som där trängdes om utrymmet. Alla dessa olägenheter gjorde, att man länge varit betänkt på att erhålla en bättre plats för denna institution, hvilket önskemål omsider också blef en verklighet genom Gustaf III:s frikostiga och kraftiga hjälp. År 1787 den 17 augusti skänkte han nämligen en stor del af den gamla slottsträdgården till plats för en annan, tidsenlig och rymlig botanisk trädgård; samma dag lade han grundstenen

till den blifvande orangeribyggnaden, och den 20 maj 1807 invigdes den nya institutionen på hundraårsdagen af Carl von Linnés födelse.

Som afsigten är, att äfven denna nyskapade trädgård, om allt går väl, framdeles lemna en utförligare skildring, så uppskjutes teckningen af dess förhållanden efter år 1807 till ett annat tillfälle.

Den gamla botaniska trädgården utarrenderades år 1806 åt Demonstratorn Adam Afzelius med villkor, att densamma tills vidare skulle bibehållas i samma skick, som den haft under Linnés tid, sedan dock de flyttbara växterna fått en ny plats i den under anläggning varande trädgården nedanför slottet. Längre fram togs gamla botaniska trädgårdens tomt i besittning af Östgöta nation, som till sin samlingslokal använde de förra växthusen.

Utmed den nya botaniska trädgården låg den gamla Slottsträdgården, och äfven vid dess nydaning under Karl XI:s tid hade den mångkunnige och outtröttlige Olof Rudbeck bidragit i både teoretiskt och praktiskt afseende. Under en stor del af Linnés tid var den utarrenderad, och sålunda uppläts densamma 1764 åt Johan Lostbom (1732–1802), som var den förste Borgströmianske professorn i botanik och ekonomi (1759) vid universitetet, till hvilken plats han af Linné mycket rekommenderades. Lostbom, en synnerligen patriotisk, men ytterligt anspråklös person, var en af samtidens bättre hortikultörer, och hans förtjänster i detta afseende äro väl värda att ihågkommas. Han bemödade sig mycket om slottsträdgårdens vidmakthållande och förbättring; underhöll densamma med vackra blomsterparterrer samt väl försedda trädskolor, ur hvilka han med frikostig hand utdelade telningar till alléer samt fruktträd och bärbuskar. På samma sätt riktade han också slottets trädgårdar med många matdugliga och i ekonomiskt afseende användbara växter. I denna trädgård, hvarest han, så ofta årstiden det medgav, höll sina ekonomiska föreläsningar, lemnade han också undervisning i biskötsel, och i sitt ämne har han utgifvit flera afhandlingar. Han är följaktligen ingalunda förtjänt af den ringaktning, utspridd af någon samtida, i mörkret smygande baktalare, hvarmed hans namn uttalats, och det ovärdiga yttrande, som af okunnige och tanklösa eftersägare så länge fällt om hans anläggningar i Upsala. Ett lifligt, ännu hvarje år i sommargrönka framträdande vittnesbörd om hans goda vilja och insigt att försköna vår stad, äro de först af honom planterade alléerna, hvilka bära det öfver hela Sverige kända namnet Odinslund, och hvilka just nu börja utveckla sin fågring, till anläggarens ära.

Eftersommaren 1790 öfvertogs slottsträdgården på arrende af botanices professorn Thunberg, och protokollet vid af- och tillträdessynen lemna ett godt intyg om dess dåvarande beskaffenhet.

Enligt denna handling var lustträdgården på tre sidor omgifven af en rad vilda träd, och i densamma omtalas en af Lostbom anlagd berså, ”såsom ganska vacker och väl ansad”.

I köksträdgården funnos tillsammans 219 fruktträd, och i trädskolan, också anlagd af Lostbom, räknades vid tillfället ej mindre än 250 telningar af diverse träd. Kanaler och dammar voro i jämförelsevis godt skick i likhet med blomsterparterrererna.

År 1797 öfvergick detta arrende till akad. örtagårdsmästaren Gust. Ad. Broberg, som innehade detsamma till 1813, och efter honom hafva flera andra skött platsen.

Under 1800-talets andra årtionde upprustades af dåvarande landshöfdingen Wilhelm Fock en del af den gamla Slottsträdgården, och denna, hvilken redan då bar namnet ”Lugnet”, blef snart försatt i godt stånd med köks-, ekonomi- och prydnadsväxter, trädskolor och en stor humlegård. År 1815 hade dess alster erhållit en lofvande tillväxt;

1821 funnos där, bland andra, ej så vanliga matväxter, spenat, svartrot och krasse; och knappt mer än fem år därefter kunde man vid "Lugnet" bekomma ej blott telningar af vanliga fruktträd, utan äfven af persikor och aprikoser jämte flera slags löfträd och buskar, "till engelska anläggningar", såsom det heter i en samtida annons, och öfver allt detta fanns en sådan nyhet som en priskurant.

Längre ned i staden funnos i början af 1800-talet tvänne akademien tillhörande trädgårdar, och dessa voro belägna vid universitetssjukhuset (Nosocomium) samt vid dess laboratorium. Till sjukhuset, eller nuvarande Värmlands nationslokal, hvilket från 1812 hade professor Pehr von Afzelius till prefekt, hörde en vacker anläggning, där nu denna beskrifves af ett ögonvittne i följande sätt:

"Arkiater von Afzelii trädgård, om icke så rymlig för trädplantering, erbjuder så mycket större rikedom på sällsynta och prydliga växter för rabatterna. Stora bäddar med hyacinter, tazetter och dubbla tulpaner intogo de öfra terrasserna. Bland dessa lökväxter anmärktes den hvita narcissen, nästan öfverallt tvåblommig, lik en tazett. Tillika förekom en betydlig samling arter af Aconitum, Anemoner, Aquilegier, Fritillarier, Gladiolus, liljor m. m. – alla ordnade efter naturliga släktklasserna, och trädgården, sträckande sin grönska äfven till en eljest öde tomt, utom sitt egentliga område, meddelade äfven dess behag och nytta." Härefter tillägger uppsatsens författare, som själf var en vän af naturförsköningskonst, följande vackra ord om trädgårdsskötseln: "Företeelsen af denna smak få växtlärans praktiska sysselsättningar hos många som nått höjden inom hvar sin vetenskap i en annan riktning, bevisas ytterligare, hvad så många exempel af lärde män i alla tider framställt, att växtodlingen förblifver ett af ålderdomens käraste bestyr; och att måhända den tacksamhet, som jordens alster så otvunget erbjuda, med större njutning emottages än den, för hvilken allmänna verlden så gerna stannar i skuld."

Ännu vackrare och rikare var den af kemisten Johan Afzelius – gemenligen "Sten-Jan" kallad – disponerade anläggningen vid dåvarande laboratorium eller det nuvarande akademiska boktryckeriet. Professorn var själf en stor blomstervän, hvars lust det var att öka denna trädgård med alla nya rariteter ur Floras rike, som han kunde öfverkomma. En resande synnerligen framstående hortikultör, hvilken såg denna anläggning år 1834, beskrifver den sålunda:

"Den af prof. Johan Afzelius från en öde tomt upptagna och nu förskönade trädgård erbjuder utrymme för en betydlig samling af sällsynta trån och buskar med den friskaste växtlighet. Flera sydländska och nordamerikanska bland dessa hade nått en ovanlig höjd; och det torde förekomma sällsamt nog, att i det nordliga Upsala finna en mispel (*Mespilus amelanchier*) gifva tillräckligt skydd för skatornas val att däruti bygga sitt bo. Åtskilliga parktrån såsom utländska askar, björkar, kastanjer och lönnar af olika arter läts här aga sig i flerfaldiga former."

Denna trädgård öfvertogs sedan af akademie boktryckaren Fredrik Edman, en för all slags hortikultur synnerligen intressant man, hvilken ytterligare förskönade den vackra anläggningen och upplät densamma till en promenadplats för allmänheten, en välvilja, hvilken var så mycket mera att värdera, som våra nuvarande parker vid denna tid, eller i början af 1830-talet, nyss voro anlagda, och ännu voro för små för att bereda naturvännen och vandraren behöflig trefnad och skygd under varma sommardagar.

Af de enskilda personer tillhörande trädgårdslägenheter, som funnos i Upsala vid förra århundradets början, kan i främsta rummet nämnas det stora område, hvilket sträckte sig utefter Sysslomansgatan från den forna Sjöbringska gården, sedan kallad den Alströmerska eller Järnbrogatan No 22 och till doktor Lefflers gård, belägen ungefär där nu apoteket Hägern har sin plats. Till dessa anläggningar, hvilka synas hafva

varit väl skötta, med en afkastning af åtskilliga för den tiden ej så vanliga köksväxter, hörde Sysslomansgården (No 7) och den Schedvinska (No 9) vid Sysslomansgatan samt doktor Lefflers nyssnämnda egendom vid den sedermera blifvande Skolgatan.

Den förnämsta trädgården i Fjärdingen var för öfrigt den Littorinska, nämnd redan 1801, men är troligtvis ännu äldre. Den sträckte sig öfver den stora tomten från Trädgårdsgatan, där en ingång fanns, åtminstone från 1814, till den ännu så kallade Littorinska handelslägenheten, och har under första hälften af 1800-talet varit bekant för den växtrikedom, som där uppdrogs under insigtsfulla yrkesmäns vård. Äfvenså lemnade denna trädgård en stor del till salu af både mat- och prydnadsväxter, som ingingo i stadens dagliga behof under sommar och höst. Till Fjärdingens bättre anläggningar från denna tid hörde också trädgården vid ärkebiskopshuset, i hvilken under ärkebiskop Lindbloms tid köksväxter höllos till salu. År 1813 nämnas också Fogelsångens trädgårdar med då för tiden god tillgång på fruktträd, bärbuskar och grönsaker af flera slag.

I Kungsängen märkas de anläggningar, som funnos vid kamrer Schenssons gård (1821) samt hos hofintendenten af Sillén, i hörnet af Kungsängsgatan och Bäfvernsgränd, hvilken redan 1803 var bekant för sina väl försedda trädskolor med tillgång på både frukt- och parkträd, samt i krigsrådet Wahrenbergs gård i samma stadsdel, hvars trädgård 1826 lemnade åtskilliga viktiga produkter i handeln.

I Svartbäcken fanns, bland andra, trädgården vid akademieapoteket ”Kronan” med gamla anor ända sedan frihetstiden, då apotekaren Vilhelm Böttiger där hade en vacker plantage af medicinalväxter. Dess forna rykte upprätthölls också under nu föreliggande tid af apotekarne Henrik Harder (1792–1809) nämnd som hortikultör redan vid 1800-talets början, samt Claes Wimmermark, som under sitt innehafvande af samma apotek (1844–1858) i den dithörande trädgården idkade en förtjänstfull kultur af både köks- och prydnadsväxter, bland hvilka sednare Dahlier nog intogo hedersrummet (1859). Det förtjänar också nämnas, att äfven vid Stadsapoteket fanns under midten af 1700-talet en kryddgård af medicinalväxter, som anlagts af dess dåvarande innehafvare eller apotekaren Kristian Lökk.

Stadens troligen vackraste trädgård från 1800-talets första årtionde var den vid stadsdicket, snedt emot S:t Persgatan belägna, som inrättats af akademieboktryckaren Fr. Edman, och hvilken såldes på öppen auktion i slutet af mars 1811. Enligt försäljningsannonsen hade densamma följande utseende:

”Trädgården är delad i 4 kvarter med panelade sandgångar, och omgifven på sidorna af spetsat brädstaket. Deruti finnes ett lusthus, byggdt af bräder, omgifvet af unga körsbärsträd; ett lefvande lusthus med grässoffor, omgifvet af åtskilliga inhemska vilda löfträd; ett dito med grässoffa, omgifvet med en blå syrenhäck. Stora gången är på sidorna planterad med krusbärshäckar af röda, gula och gröna sorter. Vidare finnas: några drifbänkar med fönster; 11 stycken unga fruktbarande äkta äppelträd af genomskinliga astrakaner, sommar- och vintergyllen; 2 stycken äldre oäkta äppelträd; 6 stycken fruktbarande äkta päronträd af sommarbergamotter; 2 stycken större oäkta päronträd; 8 stycken små, unga kastanjetråd vid staketet åt åkersidan; 7 stycken stora askträd; 4 stycken unga lönnträd; 3 stycken balsampopplar; 2 stycken sibiriska ärtträd; och 5 stycken större pilträd. På tvänne sidor vid staketen äro planterade röda krusbärs-, röda vinbärs- som röda och hvita hallonbuskar. Det genomlöpande stadsdicket är å ömse sidor timradt, 5 å 6 hvarf högt. Den ena sidan om bron är inrättad till ärtskocks-, den andra till pepparrotland. Båda sidorna planterade med krusbärs- och svarta vinbärsbuskar. I samma kök följer äfven en 10-års gammal aloë i kruka å sin piedestal.”



Utom alla dessa nämnda trädgårdar – och flera andra funnos äfven – bör man också ihågkomma de vid stadens tullar belägna kålsängarne, af hvilka somliga egde en sådan storlek, att afkastningen lemnade ett öfverskott till salu, samt tobaksplanteringarne, som funnos qvar ännu mot midten af 1800-talet, i synnerhet vid slutet af Vaksalagatan.

Utom Upsala, men med förnämsta afsättningsplatsen på stadens stora torg, förtjänar omnämnas Hospitalets vackra och i synnerhet med prydnadsväxter, både på kalljord och i varmhus försedda trädgård, som stod under den kunnige och verksamme Backlunds vård. År 1854, då annonserna om denna tidsenliga anläggning börja blifva synliga i stadens tidningar, bjuder dess föreståndare på stora mogna engelska Smultron; året därpå blommade hos honom Hyacinther, Tazetter, Kamelior, Lackvioler samt Calla aethiopica och 1857 kunde han glädja sina talrika afnämare i universitetsstaden med nyutslagna törnrosor och löfkojor, antingen i krukor ”eller bouquetter, hvilket som åstundas”, såsom annonsen af den 24 mars därom har att förmäla.

De köksväxter, som odlades i Upsala och dess närmaste omgivning vid 1800-talets början, voro till största delen desamma som nu, fastän flera den tiden naturligtvis ej voro så allmänna. Några af dem såsom portlak, basilica, och svartrot voro riktiga rariteter; störbönor, rhabarber och blomkål odlades endast på få ställen; och till och med spenat, hvilken dock, om också som en sällsynthet, uppträdde i en och annan kungsträdgård, dit växten införts på drottning Kristinas tid, hörde ej heller till de vanligast förekommande matväxterna vid förra århundradets begynnelse.

Potatisväxten år 1800, hvilken hvad dess användning hos den stora allmänheten vidkom, då ännu befann sig i sin ungdomsålder i Sverige, ansågs då mera som en trädgårdarnes tillhörighet, åt hvilken gärna förbehållas de fetaste och myllrikaste planteringslanden därstädes. Det bör också framhållas, att ”sill och potatis” ännu ej blifvit någon nationalrätt vi 1800-talets begynnelse, utan många drogo sig rentaf för att förtära potatis, med anledning af en dunkel fruktan för dess antagna giftiga egenskaper. Samtidens jordbrukare och ekonomer sysselsatte sig dock mycket med den nya växten, med dess kultur, vinterförvaring samt tillgodogörande, och det gällde som en stor upptäckt, när man fann, att den kunde odlas på sandjord. De svåra härjningar, som svampsjukdomar denna tiden anställde på växtens stamdelar, gånvo anledning till ofta upprepade försök att uppdraga potatis af frö, i den, ej sällan gäckade förhoppningen, att de där af framalstrade plantorna skulle bli fria från smittan, och till samma nedslående resultat ledde ofta de många olika metoderna att spara stamknölarne under vintern. Man fruktade denna i sanning olyckliga tid, att potatisen, hvars fördelar man så godt som nyss lärt känna, skulle försvinna från de odlade växternas antal, och faktiskt var, att formen med rödblå stamknölar efter dessa farsoter en längre tid var ganska sällsynt.

Beträffande potatisens användning, tog man snart reda på dess stärkelsehalt; särskilda qvarnar konstruerades för att afskilja denna beståndsdel ur stamknölarne; och i vår stad fanns ”potatismjöl” till salu vid århundradets början – kanske redan förut – och emottogs såsom födoämne begärligt af allmänheten. I sin förtjusning öfver den nya lofprisade växten, trodde många med ens, att den var brukbar till allt, och från 1700-talet sutto länge qvar de åsigterna, att till exempel dess blad kunde rökas som tobak; att frukterna, som den tiden utvecklades rikligare än nu, kunde inläggas och ätas som oliver; samt att potatisstärkelse hade en användbarhet vid fruntimmerstoiletten som smink. Hvad stamknölarne vidare nytta angick, så gjorde man under årens lopp den uppfinningen, att de kunde användas i bränvinspannan till framställning af en spritdryck – men

denna af den vedervärdigaste lukt och smak – samt att de, för att framställa ett bättre bruk däraf, lemnade ett godt foder för svinstians invånare.

Bland sällsyntare köksväxter i Upsalaträdgårdarna vid 1800-talets begynnelse var pepparrot, fastän dess odling, om också endast i smått, inom vårt land går åtminstone 300 år tillbaka. Af räkenskaperna för Upsala slott kan man sålunda inhämta, att pepparrot kultiverades i dess trädgård redan under Karl IX:s och konung Gustaf Adolfs tid, eller åren 1600, 1609 och 1612, samt vid Ultuna gård åtminstone 1646, men sedermera hade odlingen af denna så begärliga växt oupphörligt aftagit i Upsala. ”Pepparrotssträngar” till utplantering omtalas visserligen hos en af stadens yrkesmän 1795, men icke vidare. Sedermera och ända mot mitten af 1850-talet brukades mest att köpa pepparrot från Enköping, eller också höll man sig i sin egen trädgård till de stånd däraf, som fått förvildas i något afsides hörn, men hvars rötter, om också ej så tjocka, i stället erhållit en styrka, som snart framlockade tårar och tvang den spisande att upprepade gånger tillgripa näsduken.

Trädgårdarnes produkter afyttrades vanligtvis hemma hos deras arrendatorer eller egare, och vid 1800-talets början var det ännu just inte så brukligt att hålla dem till salu på stora torget. Därstädes såg man endast sädeslass och några kärror med grönsaker från Fredrikslund i Alsike socken, Kungshamn, Ultuna och hospitalet eller från ännu aflägsnare orter, till exempel Sätuna, som då bland annat var bekant för sina stora humlegårdar. Vid detta torg fanns dock den tiden en försäljningslokal – ”Grönboden”, som den alltid kallades – och där trädgårdssaker kunde erhållas alla hvardagar. Under de båda första tiotalen af 1800-talet egdes eller förestods denna bod af ett fruntimmer – ”Madame Sonja” – hvars ovanliga namn möjligen häntyder på utländsk härkomst, såvida det ej tillhörde någon naturaliserad vallonsläkt. För närmare kännedom om beskaffenheten af hennes lager, kan anföras en annons från år 1810, enligt hvilken Madame Sonja då bjöd på potatis, kålrötter, rödbetor, morötter, rättikor, purjolök, mejram, saltgurkor, torkad persilja och grönsallat. Vid ett och annat tillfälle kunde man också bekomma buskväxter på samma ställe.

Hvad priserna på trädgårdsalster i Upsala vidkommer, så hafva några uppgifter därom bevarats från förra seklets första decennier, och som det möjligen kan intressera nutidens hortikultörer att veta, huru dessa ställde sig för omkring 100 år tillbaka, så meddelas här det lilla, som kunnat anträffas, men med begagnande af nutidens myntvärden.

- Potatis gällde sålunda från 5 kronor tunnan till 50 [?] samma mått; det förra priset från 1801 och det sednare från 1822. Den stora prisskillnaden förklaras dels af olika rika skörd, och dels af potatissjukdomens härjningar. Uppdragen af frö till vårplantering, och därför af ringa storlek, kostade potatis vanligen 25 öre kappen (1 kappe = omkring 4 liter).
- Hvitkål vexlade i pris från 3,75 stocken (60 stycken) till 7 kronor, och detta höga pris (från 1819) angifver synbarligen ett missväxtår.
- Kålrötter, mycket omtyckta och därför odlade i stort omfång, betingade ett pris från 1,16 tunnan till 3,50, det senare också från det som missväxtår ansedda 1819. Kålrabi såldes för det mesta à 3 kronor pr tunna.
- Morötter, hvilka alltid synas hafva gifvit jämnstora skördar, kostade i allmänhet 80 öre pundet.
- Rödlök företer under denna tid större omvexling i pris, så att ett lispund kostade från 1 till 3 kronor. Under goda år var priset i minut omkring 4 öre marken.

- Inlagda gurkor, oftast importerade från Västerås, gällde vanligen 37 öre kannan. (och såväl beträffande dem, som andra trädgårdsprodukter, måste man ihågkomma, att penningens värde fallit betydligt under de sista 100 åren).

Bland ovanligare frön och däraf uppdragna plantor, som under 1820-talet förekommo i handeln i Upsala, voro äfven sådana af den så kallade ”Kaffeveckern” (*Astragalus boeticus*), och som denna växt står i ett visst förhållande till en af svenska folkets favoritdrycker, torde det ej vara ur vägen att här i minnet återkalla några dithörande, men längesedan glömda omständigheter.

När nämligen bruket af kaffe under 1700-talets första hälft kom till Sverige, emotogs detsamma af vederbörande myndigheter med ovilja, emedan de ansågo det som ett skadligt öfverflöd. Förbud mot användningen af kaffe utfärdades också flera gånger under både 1700- och 1800-talen, och polismän ströfvade omkring för att öfvervaka att påbudet efterlefdes, och att de för dess öfverträdande bestämda böterna ordentligt erlades. Äldre personer visste också länge att berätta om kaffeförbudets bistra tider, när man ej vågade dricka kaffe annat än om nätterna, och då man samtidigt kastade gamla skosulor och ylletrasor i elden, för att den otäcka röken däraf skulle utestänga den förföriska doften af de rostade kaffebönorna från de snokande rättstjänarnes luktorgan.

Sista kaffeförbudet egde rum från våren (30 april) 1817 till hösten (5 sept) 1822, och från dessa år återknöts förbindelsen med den nyss nämnda kaffeveckern, emedan denna troddes kunna lemna ett slags motsvarighet mot den förnekade kaffebönan.

Kaffeveckern, hvilken nog för flera af herrarne torde var bekant, är en till Leguminosernas familj hörande växt med parbladiga blad och små citrongula blommor. Frukten är en trekantig balja, som innehåller åtskilliga, något kantiga frön af en ärtas storlek och en i gråbrunt stötande färg.

Från södra Europa kom växten något före 1800-talet till Tyskland, hvarest man trodde sig i dess frön hafva funnit ett surrogat för kaffebönor, och där man således begynte odla densamma i stort.

Under tiden hade missnöjet med det visserligen välmenta, men i alla fall opraktiska och småaktiga kaffeförbudet vuxit till sin höjd, och allmänheten, i synnerhet fruntimren, hade så vant sig vid ”den kära kaffetåren”, att man ej kunde umbära densamma utan någon slags ersättning. I denna förlägenhet tog man sin tillflykt till den omtalade kaffeveckern: de alltid påpasslige tyskarne drogo genast försorg om, att råvaran ej saknades i vårt land, och började följaktligen att hit införa densamma under namn af ”Svenskt kaffe” eller ”Stragelkaffe”. Märkvärdigt nog, fann denna ”bönsoppa” gynnsamt emottagande i Sverige, förmodligen emedan den var utländsk, och förespråkare af dess förmenta godhet med flera andra förmåner saknades ej heller. För att gifva någon föreställning om dylika försök, lemnas här ordet åt major Gerdt Silfversparre, från Blekinge. Majoren var nämligen ledamot af Patriotiska sällskapet, och såsom sådan ansåg han det som sin pligt att söka anskaffa en inhemsk eller åtminstone naturaliserad växt, som kunde användas i stället för kaffe, och med anledning däraf yttrar han sig i en tidskrift från år 1813 på följande sätt:

”Efter min öfvertygelse” – säger han – ”finnes en sådan, och det är alldeles obegripligt, att den ej förr blifvit omskrifven, då jag vet, att på flera ställen i Skåne är den både känd och kultiverad samt brukas i många förnämre hus utan tillsats af kaffe, det är Kaffe-Stragel, en liten böna, som både i färg och hårdhet liknar det Vestindiska, samt lika handterad ger ett välsmakande, hälsosamt kaffe, som flere kaffekännare tilldömt alldeles lika smak med annat kaffe.”

Så tänkte man år 1813, men med allt erkännande af Silfversparres och andra samtidas fosterländska afsigt, kan man dock undra, om en af denna vicker tillagad dryck verkligen skulle för en nuvarande konsument ega samma smak af brasiliansk eller ostindisk böna, som man däri tyckte sig finna för nära 100 år sedan.

För att emellertid befordra odlingen af kaffevicker i Upsala och dess grannskap, skänkte konungen år 1820 ett parti af dess frön från Rosersberg, hvarest den då kultiverades, till landthushållningssällskapet i universitetsstaden med föreskrift, att de skulle utdelas till intresserade personer. Året därpå funnos sådana till salu hos en af stadens handlande; 1822 utbjödös unga plantor däraf från Schedvinska trädgården för ett öre stycket, och samtidigt härmed kunde allmänheten få köpa utsäde till kaffevicker hos herrar Lenngren och Hellenius vid Drottninggatan.

Kom så den glada dagen den 5 september 1822, då det besvärliga kaffeförbudet omsider – och troligen för alltid – upphäfdes, och därmed försvinner också kaffevickern ur de svenska njutningsmedlens historia.

\*       \*       \*  
         \*       \*  
                 \*

Alltifrån den Nyare tidens början, och kanske nästan hela 1600- och 1700-talen bedrefs fröhandeln i Sverige, såsom redan är sagdt, med utrikes ifrån hemtadt material (i synnerhet från Tyskland, och från främmande orter voro ofta stora mängder af fruktträd, bärbuskar och blomsterlökar, som infördes till de förmögnares trädgårdar). En förbättring i detta afseende framträdde likväl i sednare del af 1700-talet, då åtskilliga hortikultörer började bemöda sig om att göra sig oberoende af importen från utlandet, för att ersätta densamma med frön och telningar, hvilka frambragts af Sveriges egen jord. Af de aktningvärda försök, som på detta område gjordes, må här blott ett par exempel anföras, för att visa, att man ingalunda ringaktade Sveriges alstringsförmåga den tiden, blott dess invånare kunde komma sig för med att använda de förmåner, med hvilka vårt land af naturen är rikligen begåvad.

År 1775 utkom nämligen i Stockholm en liten uppsats med titel: ”Den svenske frösamlaren eller kort underrättelse om allehanda trädgårdsfröns producerande under vårt svenska klimat.” Författaren hette Petter Lundberg, var ålderman för trädgårdsmästarembetet i Stockholm, och är för öfrigt känd såsom utgifvare af flera goda handböcker i hortikultur.

I företalet till denna skrift uttalar författaren sin glädje däröfver, att trädgårdsskötseln i Sverige stigit till en ansenlig höjd mot för 100 år sedan, då man nödgades från utlandet hemta så vanliga köksväxter som kål, lök och kålrötter med flera. För att ytterligare upphjälpa den inhemska hortikulturen, hade han företagit sig att skriva en uppsats om fröproduktion, hvilken hittills hos oss blifvit mycket försummad. Emellertid åligger det – efter författarens mening – hvarje svensk yrkesman att själf samla frön af så väl gröfre som finare sorter, hvilka hos oss under gynnsamma år kunde mogna i stället för att till högt pris köpa dem från utlandet samt då ofta bekomma en dålig vara, och allt detta bestyrker han på flera sätt. Som exempel på författarens flit och insigter, kan nämnas, att han uppdragit fullt dugliga frön af ej mindre än 105 arter och former af köks- och ekonomiväxter jämte träd och buskar. Hans arbete är i sitt slag alldeles utmärkt, och kan ännu i dag tjäna som handledning för nutidens fröodlare, oaktadt detsamma nu är 136 år gammalt.

Det andra arbetet, som också påyrkar användningen af svenska fruktträd samt inhemska frön af köks- och prydnadsväxter, härstammar från den redan nämnde professor Lostbom (hvilken så orättvist och hästskt bedömdes af samtiden, men hvars förtjänster eftervärlden ser i ett klarare ljus, för att i stället låta skuggorna falla så mycket mörkare öfver förtalarnes lömska angrepp).

År 1777 offentliggjorde han nämligen en afhandling, som hette: ”Anmärkningar om Frugt-Träds, Trädgårdsfröns och Medicinalväxters införsel från utländska orter samt om Trädgårds- Skötsel i allmänhet”, och i densamma uttalar han en mängd kloka åsigtter om uppdrifning af svenskt frö, af hvilka här följande må återgifvas:

”Håglösheten härutinnan” – säger han – ”har hos våra trädgårdssidkare gått nog långt; och det förnämsta hindret för denna för landet så gagneliga näringsgren ligger uti tillfället, de hafva, att få köpa frö från utländska orter. Om jag undantager några fina frön, som uti vårt klimat icke så lätt mogna, ehuru jag drifvit både mejram, timjan, basilika och några löksorter, som räknas bland de fina, till mognad, så kan man ju här i landet få frö af skid-, blad- och rotfrukter samt lök och flera blomster. Detta oakadt, tillåtes utländsk fröhandel, hvilken på tvenne sätt är skadelig, först att den drager penningar ur landet och hindrar inhemsk flit, och för det andra, att vi så ofta får nöja oss med gamla och förskämda frön. Det har icke varit vanligt, att i tullarna uppteckna alla de sorter, som tagas, men om man ser på anordningen af våra trädgårdsmästare, hvars kommissionärer äro grosshandlare i de större städer, samt på utländska fröhandlares räkningar, då skall man med förundran, ja, blygsel, se huru däribland finnas Spenat, Persilja, Pals-ternackor, Rädisor, Rättikor, Portlak, Morötter, Rödbetor, Gurkor, Kål, Ärter och Bönor jämte Blomsterfrö m.m., som icke allenast kunna fås här hemma, utan ock nästan hvar bonde kan hämta. Måne denna belägenhet, uti en så upplyst tid, är stort bättre att anse, än då vi hämtade Rofvor, Kål och Morötter från Hamburg, Königsberg och Lübeck!”

Så klokt och fosterländskt yttrade sig en svensk hortikultör för 134 år sedan, och kanske hans ord på mer än ett ställe kunna tillämpas ännu i den dag, som är.

För att anföra några prof på, huru nödvändig en inhemsk fröodling och frösamling är, meddelas här ett utdrag ur Sveriges tullräkenskaper för år 1905, eller blott för sex år sedan. Enligt dessa inköptes från utlandet:

Blomsterfrö för	104 905 kronor
Hvitbetsfrö för	22 994 kronor
Klöfverfrö för	3 120 187 kronor
Rof- och Rapsfrö för	376 687 kronor
Ekollon för	433 200 kronor.
Härefter komma som kronan på verket:	
Kummin för	12 552 kronor
Tall- och granfrö för tillsammans	5217 kronor och
Enbär för	2937 kronor.

Behöfver väl svenska företagsamheten större fattigdomsbevis? Häraf synes, att den inhemska företagsamheten ännu kan behöfva en svensk vecka, äfven på fröhandelns område.

Den förnämste affärs mannen i Upsala inom fröhandelsbranschen vid 1800-talets början var örtagårdsmästaren G. A. Broberg, son till den Lars Broberg, hvilken från 1764 förestod botaniska trädgården under Linné den äldres sednare tid. Till den yngre Brobergs verksamhet hörde äfven, att han alltsedan 1797 arrenderade slottsträdgården,

och bland villkoren var upptaget, att han skulle hålla till salu goda trädgårdsfrön för ortens befolkning. I följd af denna föreskrift, blef han också mycket flitig att i platstidningarne annonsera om sitt varulager, och vi kunna ej neka oss nöjet att anföra ett egen- domligt tillägg till en sådan annons i februari 1802, som har följande lydelse: ”Om allmänheten skulle af någon månglare inviteras att på annat ställe köpa trädgårdsfrön, får jag lämna den varning åt säljaren, att till utrönande af slike fröns dugelighet fordras helt andra insigter, än som vid tobaksspinneriet äro användbara.”

Dessa ord torde förefalla underliga nog, men de hade sin förklaring däri, att stadens kryddkramhandlare i följd af ett kongligt bref från år 1783 hade rättighet att drifva affärer med frön och åtskilliga andra trädgårdssaker, hvaröfver Broberg naturligtvis var högst förargad. För att nämna något om hans verksamhet på detta område, annonserade han redan 1795 om frön, ”tjenlige att pryda blomsterparterrer”; och 1811 bjuder han på frön af alla slags lök, som användes i hushållen, samt mejram, timjan, basilika, salvia, portlak, gurkor och sallat jämte ett parti finare blomsterfrön, om hvilka lemnas den fres- tande upplysningen, att de alla voro nyligen från Tyskland inkomne.

Efter Broberg öfvertogs denna fröhandel af örtagårdsmästaren Lars Jakob Laurell vid botaniska trädgården, och det i ännu större omfång än förut, emedan denne genom vidsträcktare affärsförbindelser var i stånd att bjuda på de förnämsta af hortikulturens i handeln förekommande nyheter.

Plantor till behöfliga köksväxter, företrädesvis rot- och vitkål, tillhandahöllos dels af stadens trädgårdsmästare och ej sällan i slottsträdgården. Plantor till prydnads- växter omtalas visserligen redan 1798, då trädgårdsmästaren Blom vid Sysslomansgatan utbjuder unga löfkojor, men annonser därom i större mängd framträda först mot slutet af 1840-talet, och det förtjänar nämnas, att Botaniska Trädgården någon gång under detta skede uppträder bland blomsterförsäljarnes antal.

Större var däremot under denna tid tillgången på unga träd och buskar, och gällde detta förhållande, att döma af tidningarnes uppgifter, både frukt- och alléträd samt både bärbuskar och sådana, som odlades till häckar. Allt ifrån 1774 hade professor Lastbom börjat att gratis utdela unga träd från sina anläggningar nedanför slottet, och därmed fortsatte han så länge, som han var deras vårdare, men trädgårdsmästarna, som måste lefva på sitt yrke, kunde naturligtvis ej ådagalägga en sådan frikostighet. Men efter ti- dens förhållanden och den dåvarande mindre goda tillgången på ympade träd för 100 år sedan, kan man ej anse hortikulturens pris för så ovanligt höga.

Redan år 1800 tillkännagifver trädgårdsmästaren Sjöblom, då boende vid Sysslo- mansgatan, att han hade ”flera sorter äkta äppelträd till civilt pris”, och samtidigt såldes goda fruktträd hos apotekaren Harderstam. En större mängd oympade fruktträd stodo 1803 i hofintendenten Silléns trädskola och betingade ett pris af 33 öre stycket i nu gäl- lande mynt, och hos Blom vid S:t Eriks torg kunde man samma år bekomma unga körs- bärsträd af 5–6 alnars höjd, som passade till häckar och lusthus.

Under de följande åren hade den nämnde Sjöblom utvidgat sina anläggningar, och 1809 fick allmänheten hos honom köpa ympade äppelträd, af både sommar- och vinterfrukt, för i medeltal 80 öre stycket, och af parkträd sålde han lönnar, almar och askar, 3–4 alnar höga, för 25 à 30 öre. Unga kastanjer, då ännu tämligen sällsynta, kun- de man bekomma hos trädgårdsmästare Hultman redan 1810, men priset är ej uppgifvet.

Bland de inom staden belägna anläggningarna, där en naturvän kunde för billigt pris bekomma nästan allt som behöfdes för att pryda en trädgård efter samtidsens smak, må nämnas den så kallade Cruzeliska tomten eller området vid universitetets laboratoriu- m. Redan 1820 utbjödös därifrån träd och buskar, däribland sibiriska ärtträd, som då

ännu ej fått så allmän spridning som nu och denna vackra plantskola för både träd och örtartade växter fortgick i ständigt tilltagande utveckling, åtminstone till 1832, då denna trädgård ödelades, för att ännu en gång, men då endast för en kortare tid, uppblomma på 1850-talet.

”Lugnets” väl skötta trädgårdar lemnade också vackra prof på sin utveckling i handeln, och samtidigt kunde man äfven hos stadens köpmän erhålla fruktträd, i synnerhet var detta förhållandet med firman Lenngren & Herlenius, som hade sin försäljningslokal vid Drottninggatan, omkring år 1825.

Handeln såväl med träd som lökar, rötter och frön tilltog i omfång från slutet af 1840- och början af 1850-talen – då äfven utländske försäljare, i likhet med hvad förut varit händelsen, infunno sig i Upsala med sina varor – och vi vilja därpå nu anföra några exempel, valda bland de ingalunda fåtaliga affärer, som på detta område förefinnas.

I tidningen ”Upsala” för den 9 mars år 1852 lemnas af trädgårdsmästaren P. Syrén en synnerligen rikhaltig och väl uppsatt priskurant för de frön af såväl köks- som prydnads-växter, hvilka af honom höllos till salu i ”Herr Öbergs brädmagasin vid Köpmangatan”. I sitt slag är denna frökatalog den bästa, som till denna dag offentliggjorts inom någon Upsala tidnings spalter. De salubjudna frösörterna äro, såväl hvad härdighet som konsumtion beträffar, synnerligen praktiskt utvalda, och priserna därpå äro af billig beskaffenhet.

Af köksväxter innehåller Syréns priskurant sammanräknade 43 nummer af vanliga odlade arter och former. Bland sådana växter, som för nära 60 år sedan voro jämförelsevis nya för vanligare trädgårdar, må nämnas ”Nyseeländsk spenat” (*Tetragonia expansa*), och af dem, som numera ej i synnerlig grad odlas, voro molla, svensk körfvel och Patientia. De dyraste frösörterna voro tidig och sen blomkål, för omkring 50 öre per lod, (1 lod = 3,3 gram) men eljest förete frön af vanliga köksväxter pris som variera mellan 4 och 20 öre lodet. Ärtor – däribland både sabel- och halfstammiga sockerärter samt bönor, betingade pris emellan 50 och 38 öre skålpundet (1 skålpund = 0,425 gram).

Af blomsterväxter upptager denna förteckning 60 olika arter, till exempel stockrosor, akleja, astrar, löfkojor, lackvioler, borstnejlikor, nattvioler (*Hesperis matronalis*), luktärter, lupiner, studentnejlikor, Neucophila, Papaver, Reseda odorata, sammetsrosor och styfmorsblommor. Det goda och smakfulla urvalet af mat- och prydnadsväxter, som Per Syrén lyckades göra för sextio år sedan i förening med de billiga prisen – 6 öre för portionen af prydnadsväxterna – berättigar honom till ett framstående rum bland vår stads fröhandlare. Syrén hade sin fröhandel i fru Brundins gård – No 8 öfra Slottsgatan – och samma år, som den nämnda priskuranten utkom, annonserar han om åtskilliga andra af köksträdgårdens alster, såsom morötter, jordärtskockor, matrofvor, vitkål, purjolök och persilja, hvilka hos honom voro till salu.

År 1854 säljer J. F. Holm, som då förestod den af gammalt berömda Littorinska trädgården, köksväxter af stort urval samt blomsterplantor af många slag, och däribland ”Georginer eller Dahlier”, som nu för första gången omtalas i stadens tidningar. Egenomligt är dock, att denna praktväxt ehuru förut känd och odlad i Sverige, både med så kallade ”enkla” och ”dubbla” blommor, så sent förekommer i universitetsstadens blomsterhandel. Enligt hvad tidningarne meddela, höllos Dahlier under nu till behandling föreliggande tidsskifte till salu endast hos handlanden Sjögren (1856) och hos apotekaren Winermark (1859), men högst troligt är, att den ståtliga och allmänt omtyckta växten samtidigt fanns i flera andra af stadens trädgårdsanläggningar. I Littorinska trädgården fanns bland prydnadsväxterna äfven ”den blixtrande Papaver orientale”.

Af den tidens yrkeshandlare, som höllo trädgårdsodlare med behöfliga frön, må nämnas den sedermera såsom källarmästare på Fenix bekante J. Hultberg. År 1856 öfvertog han nämligen en fröaffär på Öfra Slottsgatan, men torde blott en kortare tid hafva innehaft densamma.

Köpmännens rättigheter att äfven sälja frön, hufvudsakligen af köksväxter tillämpades fortfarande ännu i midten af 1800-talet, och sålunda kunde man år 1849 få köpa ”bruna bönor” både i ”Rosenbergs bod” och i Vilhelm Ulanders försäljningslokal vid Kungsängsgatan.

Man skulle kunna tänka sig, att trädgårdsmannens yrke ej borde vara annat än en dans på rosor, i blomsterdoft och med foglarnes sång till ackompanjemang, men det har äfven sina törnen och dryga obehag, och de sednare ej sällan af sådan beskaffenhet, att de med ens kunna försätta den fredlige trädgårdsodlaren i öppen strid med representanter både af det mänskliga samhället och en stor del af djurverlden. Dessa obehag, hvilka alltid uppväcka en storm af förbittring i hortikultörens sinne, heta tjufnad och ohägn, och det af både folk och få.

I följd af naturvetenskapens rangordning för däggdjuren, måste man bland trädgårdsskötselns fiender först sätta åtskilliga missriktade exemplar af Skapelsens herrar, för hvilka hassel och rotting ej förgäfves blifvit skapade som ändamål och därefter kommer åtminstone en klass af de djur, som vandra med klöfvar under väntan på slagtarens knif, och dessa äro ovillkorligen de värsta.

Tjufnad af trädgårdens lockande alster hafva troligen egt rum lika länge som sådana anläggningar funnits till, och Upsala samhälle erbjuder i detta afseende under nu föreliggande tidsskede intet undantag från det vanliga förhållandet. Konsistorie- och rådstufvurättens protokoll jämte platstidningarne innehåller ett rikt material härom, och brott emot 7:e budet kunna hänföras till tre afdelningar: stölder af äpplen och päron i trädgårdarne; tillgrepp af kål, rofvor och ärter i kålsängarne samt den råaste plundring af blomsterrabatterna under den så kallade fruntimmersveckan.

Under 1600–1700 talen voro dessa brott mot egande rätten talrikare än nu för tiden, och dessa kunna förklaras däraf, att trädgårdar voro sällsyntare än de sedan blefvo, och följaktligen var svårigheter att på hederligt sätt åtkomma ett doftande äpple eller ett läckert päron ganska stor, och då blef frestelsen till oärlighet alldeles oemotståndlig. Straffet följde dock brottet tätt i spåren, och några exempel därpå må här anföras från en tid, då man inte klemade med rättvisan, utan då brottslingen fick hvad han förtjände. Rådstufvurättens domböcker i Upsala äro i detta afseende vår förnämsta källa.

På hösten 1644 stod sålunda en gift quinna anklagad för att hon stulit några kålhufvud, ”det hon icke neka kunde” – såsom det heter i dagens protokoll. Hon dömdes att lemna samhället för alltid, och det inom 3 veckor, ”efter hon ock tillförene hafver varit stoden för sina odygder förvisst”, enligt hvad domboken om hennes föregående lefnad hade att berätta.

1663 hade en fattig piga, därtill synbarligen tubbad af någon annan, stulit 13 kålhufvud. Domen blef, att den skyldiga skulle stå i halsjärn på en offentlig plats, med en kålkasse på ryggen, i tre dagar, 4 timmar hvarje gång, och nätterna insattes hon i fängelse. Vid genomläsningen af detta mål, kan man ej annat än känna medlidande med flickans olycksöde, då hon ståndaktigt led sitt straff utan att uppgifva namnet på den person, som bragt henne i förderfvet, men efterverlden kan dock fästa nidingsmärket på hans eller troligare hennes minne, som så feget och så lågt lät en annan lida i sitt ställe.



På hösten år 1666 stod en quinna inför rätta, emedan hon stulit en påle från en inhägnad, antingen tillhörande stadens staket eller också någon kålsäng. Straffet blef, att hon fick stå tre dagar i halsjärn med pålen fastbunden på ryggen, och därpå förvisades hon från staden.

En mycket bekant tjuf i början af 1670-talet var den så kallade ”Tellegårdspelle”, hvars bofstreck fylla åtskilliga sidor i de gamla rättegångshandlingarne. Han var specialist i afseende på tillgrepp af äpplen, rofvor och ärter, och undgick ej heller sin förtjenta traktering.

På våren 1681 stal en quinna 500 plantor från borgmästaren Berg, och hon dömdes utan vidare att hudstrykas.

Det var ej nog med att stadens trädgårdar nattetid hemsöktes af tjuftar, utan desse sträckte äfven sina tillgrepp till nyslaget gräs på dess ängar. Dessa ”grästjuftar”, som de kallades, fingo på 1600-talet ett straff, som var uttänkt af den alltid fyndige professor Olof Rudbeck, och bestod i en förening af kroppslig plåga och andlig förödmjukelse – allt under det, att den skyldige på samma gång fick arbeta för det allmänna bästa. Brottslingen fastlåstes nämligen med en järnkedja vid en kärra, förseddes med skofvel och qvast för att gå och samla hop orenlighet på gatorna – och däraf var alltid god tillgång. Så snart hans gödselkärra var full, måste han draga den till botaniska trädgården i Svartbäcken, för att med innehållet föröka dess komposthögar. Någon närmare beskrifning, huru allt detta tillgick, har tyvärr, icke trängt till efterverlden, men man kan vara säker på, att delinqventen under sin förnedrande sysselsättning var åtföljd af en ytterst lifvad svärm af den tidens gatpojkar.

På 1800-talet blef det visserligen något bättre med respekten för andras trädgårdar, och därtill bidrog säkerligen en ökad uppsigt. Bland större förbrytelser i detta afseende, för hvilka i synnerhet de bättre anläggningarne voro utsatta, må nämnas en djärf äppelstöld 1801 i en af borgmästarnes trädgård; vid ett tillfälle 1812 tillgrepos alla meloner i slottsträdgården, och naturligtvis upprycktes dithörande stånd med rötterna; år 1818 grasserade ett helt tjuftband på det våldsammaste sätt i borgerskapets kålsängar, och 1842 fick professor Geijers trädgård vid Öfra Slottsgatan en obehaglig påhälsning af sådana nattliga våldsverkare. Att dessa besökare alltid bröto sönder, trampade ned och förstörde mera än de förde med sig, hörde till deras specialiteter och som vanligt drabbades de sällan af ett ytterst välförtjänt straff. Med allt skäl kan man instämma med en trädgårdsegare från 1804, som råkat ut för dylik förstörelse: ”Det är en ljuf känsla för makar, barn och unga älskande att fira för hvarannan deras födelse- och namnsdagar, men hvarför skall vid dylikt firande våldsverkan ske på trädgårdar?”

Svåra voro sålunda de mänskliga representanterna af hortikulturens fiender under forna dagar, men ännu värre uppträdde medlemmarne af svindjurens familj om hvars framfart i vår goda stad oupphörliga klagomål ljuda oss till mötes under mer än tre århundraden – och det ända från gamle kung Göstas dagar.

Under äldre tider var det nämligen brukligt, att dylika borstiga favoritdjur funnos i nästan hvarje gård i staden, där de vintertiden hufvudsakligen lefde af måltidernas kvarlevor. Så snart däremot marken blef isfri och nog mjuk för deras plöjningsverktyg, släpptes de ut, för att sedan under uppsigt af herdar, som det hettes, drifvas på bete utom staden, och skulle de då vara ringade, men både med ringning och uppsigt torde det hafva varit klen beställt i den gamla goda tiden. För svinen randades då i stället ett oin-skränkt friluftslif: de bröto sig in i sädesfälten, där de frossade af årsgrödan; de gjorde förödande härjningståg i kålsängarne; bökade upp allt hvad de kunde öfverkomma, och af rättegångshandlingarne synes ej sällan, att deras egare eller oftast egarinnor med flit

beredt dem tillfälle att beqvämt åtkomma egornas produkter. Allravärst voro de i staden, där de under sina regelbundna promenader morgnar och aftnar gjorde allt möjligt ofog. De kastade upp grindarne till invånarnes trädgårdstäppor, gjorde där i en handvändning slut på rofvor, kålrötter och allt annat ätbart; de bidrogo under sina lustturer att öka de gödselstackar, som den tiden smutsade och förpästade stadens gator, och till deras största nöjesutflygter hörde att tränga sig in i stadens qvarn, där de sönderrefvo spannmåls-säckarne och kalasade på deras innehåll.

Ytterligare må anföras ett par exempel på svinkreaturens framfart, och dessa äro hemtade ur 1667 år Rådstufvuprotokoll, hvari det heter den 2 november:

Ohägn af svin.

Ups Rådst. rätts protokoll den 2 Nov 1667.

”Omtaltes den grufvelige och beklagelige ohäggen, och sådant at förekomma, resolverades, at om måndag på denne rådstuga förkunna, att eho, som herefter i denne höst låter sine swijn gå uth, så skole samma swijn, wara gifne til spillning. Item skall tilsäijas att hvar och en låter ringia sine swijn, efter det för detta utgångna placatet i senatus academici och stadsmagistratens namn, och att de swijn, som finnes oringde, gifwas i lijka måtto till spillning. Sändes byfogden att communicera medh rect. Magnifico, att man om måndag will denne resolutionen offentligen förkunna för borgerskapet medh begäran att Rector wille ock samma notificera dem som under Academien sortera.”

Tvånne dagar efteråt förekommer denna fråga ånyo i Rådstufvurätten, och i dagens protokoll heter därom:

”Förehöltz Borgerskapet om den grufvelige och beklagelige ohäggen, hursom ock kyrckioherden nyligast klagat opå predikestolen, hwarföre sådant till att förekomma och inställa, har magistraten nu ändtligen gott funnit strictissime efterlefva Academiens och Stadsmagistratens för detta uthgångne Placat. Oplästes ock nu samma placat, och emedan som man igenom tilförordnade gårdswacketaren slätt intet boot har kunnat skaffa, men ock icke heller någre gode gårdswacketare hafwa för hat och smädesordh, som de befruckta får, och elliest ehuru wäll gode och sedermere blifvande erkebiskopen Lars Stigzelius laggilles gårdsgårdar warde opsatte, så blifwa de likwäl af wanahrtigt folk hemligen sönderrifne, och swijn der igenom insläpte. Ty har man nu slutit och blifver jemwäll hermed afsagdt, att, ehwar sådane swijn nu herefter i denna höst finnas gå uthe på gården, så skole de wara till spilning gifne, och stånde hwar och en frijtt dem saklöst låta döda och ihiälslå, eller ock till Hospitalet drijfva. Skall ock Skarprättaren hafva mackt sådane swijn att få antingen döda eller ock optaga och emot lösen till äganden återgifva; bödz och Stadstienaren herom Skarprättaren tillsäija. Tilsades ock att hvar och en sine swijn om wåhren förän de utsläppas, låter ringia; de, som finnas oringda, warda gifne i lijka måtto till spillning.”

Följande vår förnyades samma ofog af stadens svinegare, om hvilket protokollet för den 21 april 1668 lemnar följande upplysning:

”Än förehältz borgerskapet om den beklagelige ohäggen, som nu skeer, och efter en del menniskior ähre så arge och obetänksamme, att dee uthsläppa sine swijn nu, förän tijden kommer, att man kan få stengia för tiälen skull, der swijnen och elliest nu intet annat hafva att äta än råggräset på åkeren” – så upprepades förra årets förbud. Möjligt är att detsamma någon tid också haft behöflig verkan, men 1694.

Med dessa exempel för ögonen, som nutiden har svårt att fatta, om de icke af offentliga handlingar oupphörligen bekräftades, kan man med skäl fråga, hur kunde något sådant vara möjligt, och hvarför vidtog man ej några verksamma åtgärder mot allt detta ofog? Svaret på denna fråga ligger i det nyss anförda Rådstufvuprotokollet och heter: Svinegarnes egennytta och samvetslöshet; vaktarnes rädsla att komma i hat om de vågade lyda magistratens påbud, och slutligen i en allmän flathet med oskicket och en genom århundraden inrotad ovana att ej vilja bemöda sig om snygghet i sin närmaste omgivning.

Äfven dessa förhållanden förbättrades något från begynnelsen af 1800-talet, men ännu återstodo många af stadsboernas oseder i afseende på svinskötsel, som måste bort, innan man kunde tala om något förbättrade verklighetsförhållanden.

Ännu långt in på detta århundrade erbjödo gatorna i Upsala under sommaren ett lifligt djurlif : klockan 7 på morgonen drevos nämligen stadens kor och får ut på bete; efter dem följde stora svinhjordar under sina vaktare, och det hela afslöts af åtskilliga hopar kacklande gäss.

När allt detta omsider var förbi, skulle man kunnat hoppas på lugn och fred ända till kl. 7 på aftonen, men så var icke händelsen, ty först nu begynte hudjurens friluftsläkar på gator, i trädgårdar och andra planteringar. Egennyttiga stadsbor, som ej ville betala afgift till herdarne, togo nu sig före att i tysthet släppa ut sina behornade, borstbärande och fjäderbeklädda älsklingar för att dessa skulle skaffa sig gratis underhåll på grannarnes bekostnad. Då begynte korna göra åverkan i sädesåkrarne omkring staden, sedan deras egare tagit af dem skällorna för att de inte skulle höras, eller också intogo de i allsköns lugn sina förmiddagsmål bland slottsvallarnes frodiga gräs – då begynte svinen rota i trädgårdarne och de väldiga gödselhögar, som lågo kvar nästan på alla gator – då började gässen beta på stadens gräsmattor, för att slutligen kvarlemna sina visitkort på därstädes till blekning utlagda väfvar.

Vattnet var ej håller fritt för de husdjur, som der gjorde sin toilett, ty i Fyrisån, hvarifrån många stadsbor ännu hemtade det vatten, som behöfdes till hushållen – badades ännu både svin och gäss, för att ej tala om människor af alla åldrar – och sedan svinkreatureren blifvit mera presentabla, vankade de i allsköns välmåga omkring på gatorna – ännu så sent som 1845 och kanske ännu längre. Ej ens om nätterna kunde man få hafva trädgårdstjapporna i fred för påhälsningar af svinstiornas glupska invånare, att döma af följande annons från våren 1826: ”Den som vet sig vara egare till en svart galt, hvilken trots gatuvaktares kända vaksamhet, en längre tid ostörd kringvankat och gjort åverkan å trädgårdar, åtvarnas att densamma tillvarataga, emedan den eljest ofördröjligen skjutes.”

Men herrarna kunna nu vara trötta vid alla dessa obehagliga skildringar från tider, som lyckligtvis äro förbi, och den långt framskridna tiden manar för öfrigt att sluta.

Meningen hade varit att äfven inför trädgårdssällskapet framlägga en redogörelse – för hvilken materialet redan är i ordning – om tillkomsten af vår stads ståtliga parker och promenader, men detta måste uppskjutas till ett annat tillfälle.